

Ažuolo naudojimas lietuvių liaudies medicinoje

Z. ŠIMAITIENĖ, Lietuvos medicinos ir farmacijos istorijos muziejus

S utraukiantis ažuolo, kaip vaistinės žaliavos, poveikis aprašytas jau senovės graikų ir romėnų veikaluose, vėliau – arabų autorių medicinos knygose bei vėlesnio laikotarpio pasaulio farmacinėje literatūroje. Lietuvoje ažuolas buvo garbinamas kaip priaustinio dievo – Perkūno medis, tikėta jo gydomąja galia. Lietuvių liaudies medicinoje XIX–XX a., remiantis Lietuvos medicinos ir farmacijos istorijos muziejuje sukauptais liaudies medicinos receptais, nuoviras bei milteliai iš ažuolų žaliavos buvo naudojami tiek išoriškai (skalavimams, kompresams), tiek geriami (esant viduriavimui bei skrandžio negalavimams). Pastebėta, kad daugumos šių vaistų vartojimas lietuvių liaudies medicinoje atitinka rekomendacijas, nurodytas farmacinėje literatūroje.

Vaistinė augalinė žaliava – *Quercus robur*

Šiame straipsnyje apžvelgsime vaistinių ažuolų žaliavos *Quercus robur* L. naudojimą XIX–XX a. lietuvių liaudies medicinoje, remiantis pirminiais šaltiniais, ir palyginsime su ažuolų vartojimo medicinoje aprašymais antikos autorių (*Dioskorido*, *Plinijaus*, *Teofrasto*), arabų (*Ibn Sina*, *A.R.Berūni*), Tibeto medicinos bei XIX a.–XX a. pradžios Vakarų Europos autorių veikaluose (*K. Sprengel*, 1820, *C.*

A. Ewald, 1903, *G. Notnagel*, *M. I. Rosbach*, 1885, *J. Trap*, 1868) bei XIX a.–XX a. pradžios Vakarų Europos šalių farmakopėjose (*Pharmacopoea Wirtenbergica*, 1754; *Pharmacopoea Borussica*, 1846; *Pharmacopoea Germanica*, 1882). Tyrimams naudoti pirminiai šaltiniai – etnografinė medžiaga iš Lietuvos muziejų, draugijų, institutų archyvų ir rankraščių skyrių (Lietuvos nacionalinio muziejaus, Lietuvių kalbos instituto rankraščių skyriaus, Lietuvos kraštotyros draugijos ir kt.) bei XIX–XX a. pr. farmacinė literatūra, sukaupta Lietuvos medicinos ir farmacijos istorijos muziejuje (manualai, farmakognozijos ir farmakologijos vadovai, farmakopėjos, farmacijos istorijos knygos).

Ažuolas lietuviams – jėgos simbolis

Pavadinimą *Quercus M. Grieve* kildina iš keltų žodžių: *quer* (puikus) ir *cuez* (medis) [1, p. 278]. Lietuvoje ažuolo motyvas plačiai naudotas ne tik kultė, mituose, bet ir pasakose, dainose, prietauose, burtuose. Nuo seniausių laikų ažuolas lietuviams – jėgos simbolis. Lietuvių mitologijos tyrinėtojų darbuose gausu žinių apie ažuolo garbinimą. Ažuolas buvo suvokiamas kaip tarpininkas tarp dievų ir žmogaus, garbinamas kaip palyginti savarankiška mažesnėji būtybė. Ypač šventais buvo laikomi išsišakoję ir po to vėl suaugusiais kamienais ažuolai. Kaip liudija istoriniai šaltiniai, kalbinė medžiaga, tautosaka, ažuolas laikytas priaustinio dievo Perkūno medžiu. Netgi Perkūno vardas, pasak istorijos tyrinėtojo *A. Briuknerio*, kilęs iš senovinio ažuolo pavadinimo „*perky*“ [2]. Istoriko *S. Rostovskio* nuomone, ažuolai, kaip šventi medžiai, lietuvių buvo garbinami. Ažuolas girioje atrodęs lietuviams esanti dievų būstinė (*Sedes Deorum*), ypač drevėti ažuolai: „Dievai pasirenką sau buveinę drevėtuose medžiuose, todėl niekas neturįs teisės kirsti drevėto ažuolo“ [3]. Pasak *M. Pretorijaus*, ažuolas priklauso Perkūnui, ir Dievas nubaus, jei jį paliesi [4]. Žmonės tikėjo gydomosiomis ažuolo savybėmis: dar XVII šimtmetyje prūsų narduviečiai, anot *M. Pretorijaus* liudijimo, „laikę to medžio dūmus labai sveikatai naudingus, o išdeginto viduryje anglis

žmonės sulig šiol vartoja kaip vaistus“ [5].

Kad būtų galima palyginti ažuolų naudojimą lie-
tuvių liaudies medicinoje XX a. pradžioje, pirmiau-
sia reikia apžvelgti farmacinėje literatūroje apra-
šytas vaistines ažuolų žaliavas.

Ažuolų žievė, gilės – senovinėse receptūrose

Senovės graikai ir romėnai gerai žinojo sutraukiantį
ažuolų žievės veikimą. *Dioskorido*, *Plinijaus ir*
Teofrasto raštuose minimas ažuolų žievės naudo-
jimas medicinoje – gydyti kraujavimams, lėtiniam
viduriavimui, išoriškai – opų, žaizdų gydymui, plo-
vimams bei vonioms [6, p. 246]. Žymus arabų moks-
lininkas enciklopedininkas *A. R. Berūnis* (973–
1048) „*Farmakognozija medicinoje*“ [7] aprašo
giles kaip ypač maistingą vaisių, o patį ažuolą –
kaip Dievo sukurtą medį teisiems žmonėms, nes
šakos užaugina giles, kamienai tinka bičių aviliams,
o lapai – geras pašaras gyvuliams [7, p. 293]. *Avi-
cenas* (980–1037) „*Kanone*“ [8] aprašytas ažuolų
gilių, lapų, žievės išorinis ir vidinis vartojimas.
Gilės buvo naudojamos žaizdų, opų bei auglių gy-
dymui, iš jų buvo gaminami nuovirai bei pelenai.
Sutrintų ažuolo lapų tvarsčius dėdavo ant žaizdų,
kad greičiau gytų. Gilių nuoviras buvo geriamas,
esant opoms žarnyne, šlapimo išsiskyrimui ska-
tinti, apsinuodijus [8, p. 120]. *Tibeto medicinos*
knygose ažuolų vaisiai – gilės paminėti vaistinių
medžiagų, sulaikančių viduriavimą, skyriuje [9].

XIX šimtmečio Vakarų Europos farmacinėje li-
teratūroje aprašoma vaistų gamyba tiek iš šviežios,
tiek iš džiovintos ažuolų žaliavos. *W. Schwabes*
„*Homeopatinė vaistų gamybos knygoje*“ aprašo,
kaip ruošti pradines homeopatinės tinktūras iš švie-
žios žaliavos – *Quercus e corticae* ir iš džiovintų
gilių – *Quercus e glandibus* [10].

K. Sprengler 1820 m. „*Farmakologijoje*“ [11] tei-
gia, kad ažuolų jaunų šakų žievė turi stipriai sutrau-
kiantį poveikį ir labai tinka išoriniam naudojimui: žie-
vės vandens ar raudono vyno nuoviras gydo plin-
tančias bei pūliuojančias opas, vidurių ligas [11, p.
770]. Gilių nuoviras, pasak *K. Sprengler*, gerai stimu-
liuoja skrandžio ir žarnyno veiklą, naudingas išseku-
siems vaikams. Skoniui pagerinti rekomenduojama į
nuovirą įpilti pieno ir pasaldinti cukrumi [11, p. 846].

C. A. Ewald 1903 m. „*Receptūroje*“ [12] reko-
menduoja viduriuojant gerti ažuolų žievės miltelių
nuo (po 0,5–1,5 g), dažniau – nuovirą (10,0–25,0:
150,0) bei išoriškai miltelius – pabarstams, nuovirus
– skalavimams, praplovimams, taip pat tepalams, karš-
tiems kompresams – *Cataplasma ad decubitem* pa-
ruošti (12, p. 770). *J. Trap* 1868 m. „*Farmakognozij-
os vadove*“ [13] aprašo platų ažuolų žievės ir gilių
(p. 462) vartojimą medicinoje. Be minėtų receptų, *J.*

Trap pateikia *Aqua Glandium quercus*, gaunamą ge-
rai nuvalytas giles distiliuojant su vandeniu ir spiri-
tu, skirtą vidiniam vartojimui. *Notnagel ir M. I. Ros-
bach* 1885 m. „*Farmakologijos vadove*“ [14] pabrė-
žia, kad ažuolų žievės nuovirą geriausia vartoti esant
stipriam smulkiųjų kraujagyslių kraujavimui – dante-
nų, nosies, opų bei žaizdų paviršiuose. Opoms ir žaiz-
doms geriau tiktų ne nuoviras, o milteliai [14].

H. Hager, vienas žymiausių XIX a. pabaigos gau-
sios farmacinės praktinės literatūros autorių, 1893 m.
knygoje „*Farmacinės ir mediko cheminės praktikos*
vadovas“ [15] ažuolui skiria du straipsnius – apie ažuolų
žievę *Cortex quercus* ir giles *Semen (Glandes)*
Quercus. Juose didelis dėmesys skiriamas vaistinės
žaliavos kokybei – pabrėžiama, kad vaistininkas netu-
rėtų priimti nei labai sutrūkinėjusios, nei labai susmul-
kintos arba sumaltos žievės. Ažuolų žievės nuovirą
rekomenduojama vartoti kaip pigų *adstrigens*: išoriš-
kai – skalavimams, įpurškimams, pabarstams, taip pat
karšties kompresams – *Cataplasma ad decubitem*
– paruošti, į vidų – viduriavimui gydyti. *H. Hager* iš-
skiria du gilių preparatus – *Aqua Quercus glandium* ir
Semen Quercus Tostum – gilių kavą. Pastarąją siūlo-
ma gerti vietoj paprastos kavos silpniems, rachitu ser-
gantiems vaikams. Kaip specifinį vaistą nuo ligų au-
torius rekomenduoja *Cataplasma antisepticum* (*Spe-
cies ad Cataplasma antisepticum*): 50 d. sausos gilių
žievės ištraukos ištirpinama 150 d. vandens, sumaišo-
ma su 80 d. gilių miltų ir paruošiamas miltelių mišinys
[15, T. 4, p. 472].

Farmakopėjinis preparatas *Cortex Quercus*

Kaip farmakopėjinis preparatas, *Cortex Quercus*
aptinkamas jau seniausiose farmakopėjose. 1754 m.
Štutgarde išleistoje „*Pharmacopoea Wirtenbir-
gica*“ [16] *Glandes Quercinae* – gilės ir *Cortex*
Quercus – ažuolų žievė aprašyti atskiruose straips-
niuose. Gilės apibūdinamos kaip maistingos, netgi
saldžios ir vertingos kaip stiprus *Adstrigens*, esant
pilvo neramumams, taip pat šlapimo nelaikymui.
Ažuolų žievė rekomenduojama kaip vertingas *Ad-
strigens* ne tiek vidiniam, kiek išoriniam vartoji-
mui – skalavimams, plovimams, vonioms. *Phar-
macopoea Borussica* (1846 m.) [17] aprašyti net
trys ažuolo preparatai: *Cortex Quercus*, *Glandes*
quercus, *Cataplasma Quercus*; 1882 m. „*Pharma-
copoea Germanica*“ – tik *Cortex Quercus* [18].

Šiuolaikinėje užsienio farmacinėje literatūroje,
kaip antai: *H. P. Dorfler* „*Heilpflanzen gestern*
und heute“, 1987 [19], *M. Blumenthal* „*Herbal*
medicine“, 2000 [1], plačiau aprašoma ažuolų žie-
vės vaistinės žaliavos sutraukiantis veikimas bei
duotos išsamios rekomendacijos vartojimui gydo-
miesiems tikslams.

(Nukelta į p. 75)

„Dioskori-
do, Plini-
jaus ir Te-
ofrasto raš-
tuose mini-
mas ažuolų
žievės nau-
dojimas
medicinoje
– gydyti
kraujavi-
mams, lėti-
niam vidu-
riavimui,
išoriškai –
opų, žaiz-
dų gydy-
mui, plovi-
mams bei
vonioms“

(Atkelta iš 71 p.)

Lietuvos inteligentija jau XIX a. antroje pusėje skyrė dėmesį liaudies kultūrai, tautosakos rinkimui (P. Avižonis, G. Petkevičaitė, J. Zembrickis). J. Zembrickis, Mažosios Lietuvos vaistininkas, sudaręs vieną pirmųjų lietuvių kalba spausdintų vaistininkystės ir botanikos žodynų (1886 m.), raginęs šį darbą tęsti. G. Petkevičaitė domėjosi liaudies medicina, medicinine leksika: knygoje „*Materialy po narodnoi medicini litovcev*“ randame ažuolų žievės nuoviro vidiniam vartojimui receptų, paruošiant nuovirą kartu su „beržo plonutėmis tošelytėmis, kur nuo vėjo švytruoja“ [20]. XX a. pradžioje apie vaistinių augalų įvairovę Lietuvoje (ypač Vilniaus krašte), jų naudojimą liaudies medicinoje daug rašė tuomečio Vilniaus Stepono Batoro universiteto profesorius farmakognostas J. Muszynskis (1884–1957). Ažuolų žievę, kuri, pasak J. Muszynskio, kaip *Adstrigens* buvo naudota burnos ir gerklės skalavimui, galima buvo rasti tarp gausių žaliavų dar XX a. pradžioje veikusiųose Joninių vaistažolių turguose Vilniuje, prie Šv. Jono bažnyčios: ten rinkdavosi ne tik vaistažolių augintojai, bet ir liaudies medicinos žinovai (autorius pats išgijo apie 125 pavadinimų gydomųjų priemonių) [21]. Ažuolų žievė ir gilės minimos tiek pirmuosiuose lietuviškuose XX a. pradžios veikaluose – P. Matulionio „*Žolyne*“ 1907 m. [22], Z. Kuzavo „*Žodyne*“ 1921 m. [23], tiek vėlesniuose botanikos žodynuose, pvz., 1938 m. [24]. Senieji receptai nepamiršti ir šiuolaikinėse knygose apie vaistinius augalus. Pvz., S. Gudonavičius „*Vaistiniuose augaluose*“ (1960) yra pateikęs ažuolų žievės raudonojo vyno nuoviro pagaminimo ir vartojimo receptą viduriavimui gydyti [2].

Ažuolas Lietuvių liaudies medicinoje

Plačiausiai apie gydomasias priemones, naudotas lietuvių liaudies medicinoje, galima sužinoti tik iš pirminių šaltinių – etnografinių ekspedicijų medžiagos. Vaistinės ažuolų žaliavos lietuviams buvo gerai žinomos – tai žievė, gilės, netgi žiedai, lapai, šaknys. Kiek gi atitiko šių žaliavų vartojimas medicinoje anksčiau aprašytas rekomendacijas pasaulio farmacinėje literatūroje?

Ažuolų žievės nuoviras lietuvių liaudies medicinoje dažniausiai vartotas išoriškai – skalavimams, burnos ertmės ligoms gydyti (šią vartojimo rekomendaciją rastume visoje minėtoje farmacinėje literatūroje). Kai kuriuose liadiškuose receptuose išsamiai aprašoma (pvz., H. Hager [8]) ažuolų žievės paruošimas nuovirui [26, 27]. Žmonės žinojo, kad lengviausiai žievę galima nuimti nuo jaunų

medelių ir metūgių anksti pavasarį [28]. Ažuolų žievės nuovirą vartojo „plaut burnai nuo burnos uždegimo“ [29], „dantis mazgoj nuo skaudėjimo ir nuo skorbuto“ [30], „kai iš dantų kraujuoja“ [31]. (Apie ažuolų žievės nuoviro tinkamumą kraujavimui stabdyti minėta G. Notnagel ir M. I. Rosbach 1885 m. „*Farmakologijos vadove*“). Kartais lietuviškuose receptuose aptinkamas ne tik nuoviras, bet ir sunka iš ažuolo žievės: „Ažuolų baltosios žievės sunka purkšti, jei teka iš dantų smegenų kraujas“ [32]. Ažuolinių žievelių prišutinę, plaudavo burną, kai dantis skaudėdavo, tačiau kol „dar neišpuvę dantys“ [33]. Kartais į žievės nuovirą patariama pridėti druskos, „jei skalaujami pradėję klibėti dantys“ [34].

Ažuolų žievės nuoviro receptų vidiniam vartojimui liaudies medicina rekomenduoja viduriavimui stabdyti [35, 36], „nuo skrandžio kataro“ [37], „kieno skrandis nesveikas“ [38], ir taip žmogui stiprinti“ [39]. Kai kuriuose liadiškuose receptuose pateiktas išsamus nuoviro paruošimas ir vartojimas. Pvz.: „Sugedimas vėdarėlio (skilvio) pagydomas šiuo būdu: puodan pridėti daug ažuolo žievės ir įpilti 3 stiklines vandens. Virinti ant ugnies, kol palieka 1 stiklinė sunkos. Duoti ligooniui po 20 lašų, įlašinant stiklinėn su vandeniu, 3 kartus per dieną“ [40]. Viduriavimui stabdyti lietuviai vartojo ir gilių nuovirą [41], jo pagaminimas visiškai atitinka ir arabų autorių, ir vėlesnio laikotarpio farmacinėje literatūroje pateiktą ažuolų kerpių („grybo“) nuovirą [42].

Todėl galima teigti, kad liaudies medicinos receptai – tai ilgų šimtmečių patvirtinti vaistai. Profesorius J. Muszynskis dar XX a. pradžioje rašė, kad „netgi tarp keisčiausių pavadinimų vaistų galima rasti vertingų receptų ir kad mūsų protėviai, gydęsi vaistažolėmis, nebuvo tokie naivūs“ [19].

LITERATŪRA

1. Blumentahl M. Herbal medicine. Expanded commission E monographs. USA. Newton. 2000. P.278.
2. Encyklopedja farmaceutyczna. Warszawa. 1939. T.X. P.42.
3. Laurinkienė N. Senovės lietuvių dievas Perkūnas. Vilnius. 1996. P. 96-99
4. Vėlius N. Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. T.II. Vilnius. 2001. P.312.
5. Vėlius N. Lietuvių mitologija. 2 tomas. – Vilnius. 1997. P.28
6. Dorfler H.-P., Roselt G. Heilpflanzen gestern und heute. Leipzig. 1987. P.246
7. Beruni A.R. Farmakognozija v medicini. [Saidan]. T.IV. Taškent. 1974. P.293.
8. Ibn Sina. Kanon vračebnoi nauki. T.II. Taškent. 1982. P.120.
9. Atlas tibetskoj mediciny. Moskva. 1994. P.196.

(Kiti literatūros šaltiniai – redakcijoje)

„J. Muszynskis dar XX a. pradžioje rašė, kad „netgi tarp keisčiausių pavadinimų vaistų galima rasti vertingų receptų ir kad mūsų protėviai, gydęsi vaistažolėmis, nebuvo tokie naivūs“